

РЕФЛЕКСІЯ*

Георгій ЩЕДРОВИЦЬКИЙ

Copyright © 1974; 1995; 2015

УДК 167

1. З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ
ТРАКТУВАНЬ РЕФЛЕКСІЇ

У сучасних енциклопедіях рефлексія визначається як “форма теоретичної діяльності суспільно розвиненої людини, спрямована на осмислення нею всіх своїх власних дій та їх законів; діяльність самопізнання, котра розкриває специфіку духовного світу людини” [11], або як “осмислення чого-небудь шляхом вивчення і порівняння; у вузькому значенні — новий поворот духу після здійснення пізнавального акту до “я” (як його центру) і його мікрокосму, завдяки чому уможлиблюється привласнення пізнаного” [10].

Хоча вже в Аристотеля, Платона і далі у середньовічних схоластів можна знайти багато глибоких міркувань, які стосуються різних сторін того, що ми зараз відносимо до рефлексії, все ж таки основне і специфічне коло проблем, пов’язаних сьогодні з цим поняттям,

зароджується лише в новий час, а саме завдяки полеміці Дж. Локка [8] і Г.В. Ляйбніца [4, с. 99–108, 115–116]; як би ми не ставилися до такого трактування історії проблеми та яку б важливу роль не приписували античним і середньовічним мислителям, беззаперечно, що саме у Локка і Ляйбніца рефлексія починає інтерпретуватися як *свідомість свідомості*, або як самопізнання, як “поворот духа до “я”” і завдяки цьому набуває чіткого психологічного забарвлення.

Полеміка Локка і Ляйбніца стимулювала роздуми І. Канта, котрий надалі закріпив саме таку трактовку рефлексії; водночас поняття рефлексії набуває тієї *гносеологічної* (і водночас *методологічної*) форми, у якій воно нині звичне і репрезентується¹. У І.-Г. Фіхте на додаток до цього вона одержує *епістемологічний* відтінок (рефлексія знання є “науковчення”² і ставиться в контекст процесів розгортання чи розвитку “життя”³. Г.В.Ф. Ге-

¹ “Рефлексія не має справи із самими предметами і не отримує понять безпосередньо від них; вона є такий стан душі, у якому ми пристосовуємося до того, щоб відшукати суб’єктивні умови, за яких можемо утворити поняття. Рефлексія є усвідомленість відношення даних уявлень до різних наших джерел пізнання, і лише з її допомогою відношення їх один до одного може бути правильно визначене. Раніше всякої подальшої обробки самих уявлень ми повинні вирішити питання, у якій здатності пізнання вони пов’язані один з одним... Не всі розмірковування потребують дослідження, тобто уваги до засновків їх істинності... Але всі розмірковування і навіть усі порівняння вимагають рефлексії, себто розрізнення тієї здатності пізнання, якій належать ці поняття <...>

Нехай буде дозволено мені називати місце, що відводиться нами поняттю або в чуттєвості, або у чистому розумі, трансцендентальним місцем. Відповідно до цієї оцінки місця, що належить усякому поняттю згідно з відмінностями у його вживанні, і до керівництва — для визначення місця будь-якого поняття за правилами, варто було б називати трансцендентальною топікою; ця наука надійно оберігала б від усіляких підтасовувань чистого розуму і виникаючого звідси галасу, оскільки вона завжди розрізняла б, якій пізнавальній здатності належать поняття...” [Кант, 3, с. 185, 189].

² “Рефлексія, яка повинна відбуватися у тому ж усвідомленні, є стан абсолютно відмінний від зовнішнього сприйняття, частково навіть протилежний до нього... Знання у своїй внутрішній формі і сутності є буття свободи... Про цю свободу я стверджую, що вона існує сама по собі... І я підкреслюю, що це самостійне, особливе буття свободи є знання... Як у знанні дійсного об’єкта поза мною відноситься об’єкт до мене, до знання? Без сумніву, так: його буття і його якості не прикріплені до мене, я вільний від того й того, витаю над ними, цілком до них байдужий... Свободу, необхідну для того, щоб свідомість набула хоча б форми знання, воно (буття) одержує від об’єктивувального мислення, завдяки якому свідомість, хоча і пов’язана із цією певною побудовою образів, підіймається принаймні над буттям і стає вільним від нього. Таким чином, у цій свідомості поєднуються

*Copyright © Фурман А.В., переклад, 2015.

гель здійснив спробу дати рефлексії іманентне визначення у рамках загальної картини функціонування і розвитку духу [1, с. 466–481]. Після нього поняття рефлексії стало і залишається дотепер одним з найважливіших в обґрунтуванні філософського аналізу знання⁴.

2. ПРИНЦИПИ МОЖЛИВОГО НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО РЕФЛЕКСІЇ

Водночас дотепер майже не було здійснено спроб описати рефлексію або, тим більше, побудувати її модель у рамках *власне наукового*, а не філософського аналізу діяльності і мислення. Багато в чому це пояснюється тим, що не ставилося саме завдання створити суто наукові *теорії* діяльності і мислення. Але якщо ми ставимо і всіляко підкреслюємо це завдання, то безпосередньо стикаємося із проблемами системно-структурного моделювання, теоретичного опису та емпіричного аналізу рефлексії у рамках відповідних наукових предметів. До того ж треба дотримуватися всіх вимог і критеріїв повно наукового відтворення об'єкта.

А це означає, що ми повинні серед іншого: 1) виявити і схематизувати всі ті властивості рефлексії, які були зафіксовані у попередніх філософських дослідженнях, 2) вибрати або створити мову, онтологічні картини і поняття – одним словом, засоби, з допомогою яких, за нашим передбаченням, можна зобразити й описати рефлексію таким чином, щоб ці зображення й описання допускали емпіричну пе-

ревірку, 3) виявити і сформулювати найбільше число парадоксів, що виникають через невідповідність між обраними засобами і схематизованими до того властивостями рефлексії; 4) так перетворити і розвернути вибрані засоби (включаючи сюди й конфігурування⁵ та розмежування предметів), щоб у зображеннях та описах рефлексії, побудованих на їхніх засадах, були б зняті всі зазначені парадокси, пояснені зафіксовані властивості рефлексії й одночасно збереглася можливість емпіричної перевірки всіх цих зображень та описань. І коли це буде здійснено, розпочнеться власне наукове вивчення рефлексії у рамках одного чи декількох наукових предметів.

Сформульоване таким чином завдання визначає як той ракурс, у якому ми повинні розглядати рефлексію, так і шлях наших міркувань, а відтак і засоби, з допомогою яких будемо її зображати.

Природно – це впливає вже із самого формулювання теми, – що рефлексія розглядається нами в контексті діяльності; при цьому два аспекти уявляються найбільш важливими: 1) зображення рефлексії як *процесу* та *особливої структури* в діяльності і 2) визначення рефлексії як *принципу розгортання схем діяльності*; останнє передбачає, з одного боку, формулювання відповідних формальних правил, що скеровують конструювання моделей теорії діяльності, а з іншого – уявлення самої рефлексії як механізму і закономірності природного розвитку діяльності⁶.

Але чи беремо ми рефлексію у першому чи другому аспекті, для кожного з них те опи-

залежна і звільнена свобода: свідомість узалежнена в побудові, але вільна від буття, яке тому переноситься мисленням на зовнішній предмет. Рефлексія покликана підняти знання над цим певним узалежненням, що має місце у зовнішньому сприйнятті. Воно було залежне від побудови, отже, повинно стати вільним і байдужим саме відносно неї подібно до того, як раніше воно стало вільним і байдужим стосовно буття... У рефлексії є свобода щодо побудови, і тому до цього первинного усвідомлення буття долучається свідомість побудови. У сприйнятті свідомість заявляла: річ є, і більше нічого. Тут нова новоявлена свідомість говорить: є також образ, уявлення речі. Далі, оскільки ця свідомість є реалізована свобода побудови, то знання виказує про себе самого: я можу створити образ цієї речі, подати її, можу також і не створювати” [13, с. 8–10].

³ “Я описав зовнішнє сприйняття як такий стан свідомості, причина якого знаходиться просто у самому існуванні свідомості, а той новий стан, котрий зумовлюється рефлексією, як такий затримує потік причинності, і тоді життя стає принципом, завдяки можливості вільного акту” [Фіхте, 13, с. 15, див. також 24, с. 138–140].

⁴ Пор., наприклад: Рефлексія – “назва для актів, у яких потік переживання зі всіма його різноманітними подіями... стає тим, що ясно осягається та аналізується” [Husserl, 25, с. 181].

⁵ Про поняття конфігурування див. [14а; 24, с. 515–539; 19; 26; Лефевр, 7].

⁶ Про принципи такого розгортання і поєднання в них “природного” і “штучного” див. наші роботи [17, с. 30–38; 15; 24, с. 211–227; 20, с. 141–150].

сання та відображення її, яке було дано у попередніх філософських уявленнях, виявляється занадто складним, багатостороннім і не розмежованим. Те, що ми дізнаємося про рефлексію із цих філософських уявлень пов'язує її, по-перше, із процесами добування нових смислів, по-друге, із процесами об'єктивації смислів у вигляді знань, предметів та об'єктів діяльності, по-третє, із специфічним функціонуванням: а) цих знань, б) предметів і в) об'єктів у "практичній діяльності". І, напевно, це ще не все. Але навіть цього вже дуже багато, щоб намагатися безпосередньо подати все у вигляді якого-небудь одного порівняно простого процесу чи простої структури в діяльності, або ж, відповідно, у вигляді механізму чи формального правила для конструювання і розгортання схем діяльності. Тому ми повинні спробувати якимсь чином звести всі ці моменти, з допомогою яких нині характеризують рефлексію, до *більш простих* відношень, зв'язків і механізмів, щоб потім вивести їх з останніх і таким чином урешті-решт організувати все в єдину систему, тобто відтворити рефлексію у усій повноті її варіантів та їх ознак.

Як гіпотезу ми приймаємо тезу, що потрібні нам у цьому випадку більш прості відношення, зв'язки і механізми задаються *ідеєю кооперації діяльності*. Відштовхуючись від цієї ідеї, ми можемо описати й відтворити різноманітні одиниці актів діяльності, підшукати конструктивні правила розгортання їх у більш складній системі і проінтерпретувати процедури конструктивного розгортання на емпірично фіксованих процесах функціонування і розвитку діяльності⁷. Потім, використовуючи отримані

в такий спосіб схеми як моделі, ми можемо спробувати вивести з них специфічні характеристики функціонування і розвитку свідомості, смислів, знань, предметів та об'єктів, а також самої рефлексії – самої по собі і відносно всіх перерахованих організованостей діяльності. А це означає, що має бути створена схема такого кооперативного зв'язку, яка могла б розглядатися як базова "рамка" для окреслення та пояснення в подальшому всіх специфічних проявів рефлексії.

У цій ролі в нас виступає *схема* так званого "рефлексивного виходу". Вона була отримана у зв'язку з іншими завданнями⁸, але потім була використана для запровадження і пояснення рефлексії як такої. І хоча, напевне, рефлексія може задіюватися в контекст діяльності, виходячи з аналізу багатьох розрізнених між собою емпіричних ситуацій, ми повторимо тут коротко той спосіб її утвердження, який давали у початкових роботах.

3. ДИДАКТИЧНЕ ЗАПРОВАДЖЕННЯ БАЗОВОЇ "РАМКИ" РЕФЛЕКСІЇ

Уявимо собі, що якась особа здійснює діяльність, задану її цілями (або завданням), засобами і знаннями, й припустимо, що з тих чи інших причин вона їй не вдається, тобто або одержує не той продукт, який хотіла, або не може знайти потрібний матеріал, або взагалі не може виконати так потрібні дії. В кожному з цих випадків вона ставить перед собою (і перед іншими) питання: чому в мене не вийшла діяльність і що треба зробити, щоб усе-таки вийшло те, що я хочу?

⁷ На значення кооперації у розвитку різних форм людської культури і свідомості людини вказували багато філософів. Величезну вагомість цьому чиннику надавав К. Маркс, котрий підкреслював, зокрема, що саме в ньому треба шукати ключ до пояснення всіх форм самосвідомості людини. Кооперація розглядалася у політекономії і соціології, але переважно як факт розподілу праці, що справляє вплив на формування соціальних груп і класів. У таких дисциплінах, як виробнича технологія, теорія організації виробництва (менеджмент) і НОП, кооперація бралася або у плані впливу її на організацію машинних систем, або ж у форматі визначення норм дії та діяльності окремої людини.

Ми не перераховуємо тут інших підходів, у яких кооперативні зв'язки діяльності постали у тому чи іншому аспекті – їх було достатньо багато, – важливо, що, не дивлячись на велику кількість різних підходів, самі зв'язки кооперації так і не стали предметом спеціального наукового вивчення. Пояснюється це першочергово тим, що жоден із розвиткових до теперішнього часу наукових напрямів не виділив ту абстрактну ідеальну дійсність, у якому зв'язки кооперації могли б існувати і поставати для дослідника іманентно. І навпаки, лише задання діяльності як особливої і самостійної ідеальної дійсності створює, на наш погляд, підґрунтя для подібного підходу і розгортання власне наукових досліджень кооперативних зв'язків самих по собі і для себе.

⁸ Вирішальну роль тут зіграли два моменти: 1) важливість пояснювати специфіку і походження методологічних знань (див. [18]) і 2) полеміка із В.О. Лефевром з приводу запропонованих ним схем і формальних описів рефлексії (див. [5], а також для порівняння [Лефевр, 6; Генісаретський, 2]).

Але звідки і як можна отримати відповідь на таке питання?

Найпростішим буде випадок, коли особа сама (або хтось інший) уже здійснювала діяльність, спрямовану на досягнення подібної мети за схожих умов і, отже, вже має зразки такої діяльності. Тоді відповідь буде простим описом відповідних елементів, відношень і зв'язків цієї діяльності, лише переведеним у форму вказівки або припису до побудови її копії⁹.

Складнішим буде випадок, коли діяльність, яку потрібно здійснити у зв'язку з поставленими цілями і даними умовами, ще ніколи ніким не здійснювалася і відтак немає її зразків, які могли б бути описані в методичних положеннях. Але відповідь усерівно повинна бути дана, і тому вона створюється тепер уже не просто як описання раніше досконалої діяльності, а як проект або план майбутньої діяльності¹⁰.

Але скільки б новою і відмінною від усіх колишніх не була проєктована діяльність, сам проект чи план її може бути створений тільки на основі аналізу та усвідомлення вже виконаних раніше діяльностей та одержаних у них продуктів.

Яким повинен бути цей аналіз і фіксує його описання, і яким чином проект нової діяльності спиратиметься на подібні описи? – Все це питання, які повинні обговорюватися окремо (і частково вони будуть підняті далі). Нам же важливо підкреслити, що в усіх випадках, щоб одержати подібне описання вже проведених діяльностей, розглядувана нами особа, якщо ми беремо її як ізольованого і “всезагального індивіда”¹¹, повинна вийти із своєї колишньої позиції діяча і перейти в нову позицію, зовнішню як щодо колишніх, уже виконаних діяльностей, так і стосовно майбут-

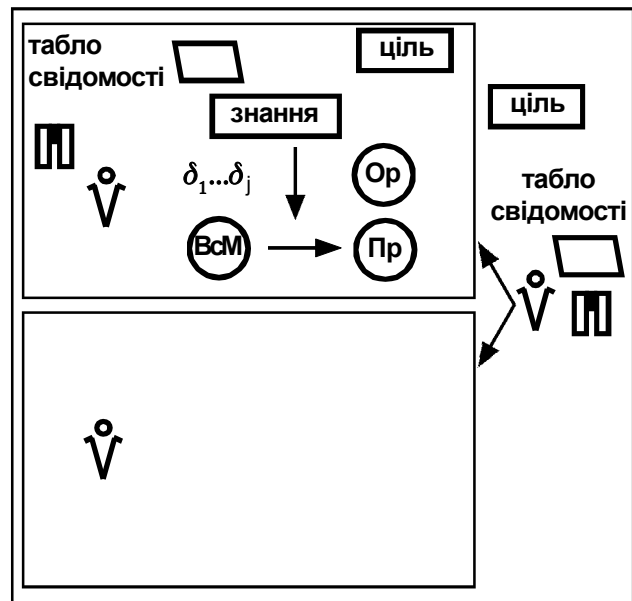

Рис.

Схема рефлексивного виходу як перша абстрактна модельна характеристика рефлексії загалом [24, с. 275]

ньої, проєктованої діяльності (рис.). Це і буде те, що ми називаємо рефлексивним виходом; нова позиція діяча, що характеризується щодо його колишньої позиції, називатиметься “рефлексивною позицією”, а знання, здобуті в ній, будуть “рефлексивними знаннями”, оскільки вони беруться відносно знань, вироблених у першій позиції. Наведена схема рефлексивного виходу слугуватиме першою абстрактною модельною характеристикою рефлексії у цілому.

Розглядаючи відношення між колишніми діяльностями (або ж знову проєктованою діяльністю) і діяльністю особи у рефлексивній позиції, маємо змогу помітити, що остання

⁹ З приводу методичних приписів як особливої форми знань див. [15; 24, с. 211–218; Розін, 12].

¹⁰ Пор.: “Щоб схематизувати себе як таку, для споглядання її (здібності – Г. Щ.) потрібно раніше своєї діяльності побачити можливість цієї дії, тому має здаватися, що вона може її вчинити, а може і не скоювати. Цю можливу дію вона не спроможна побачити в абсолютній обов’язковості, яку на цьому етапі ще не видно, ось чому вона бачить її у так само сліпо схематизованій причинності, котра, проте, не є безпосередньо причинністю, а здається, що стає такою унаслідок видимого виконання здатності. А така причинність – це потяг. Спроможність повинна відчувати потяг до тієї чи іншої дії, але це не визначає безпосередньо її діяльності, оскільки така безпосередність затулила б від неї прояв її свободи, а в ній-то й полягає все питання... Якщо здатність вимушена бачити себе як обов’язковість, то треба, щоб раніше цього певного бачення себе як принципу, вона бачила б узагалі, а оскільки вона вбачає тільки через посередництво власного саморозвитку, то варто, щоб вона розвивалась...” [Фіхте, 13, с. 139–140, 138].

¹¹ Пояснення гносеологічного принципу “ізольованого індивіда” і детальну критику його див. у роботі [Мамардашвілі, 9].

немов би *поглинає* перші (у тому числі і ту, яка ще тільки повинна бути проведена); колишні діяльності постають для неї як *матеріал аналізу*, а майбутня діяльність – як *проектований об'єкт*. Це відношення поглинання через знання є друга, хоча (як ми побачимо далі) неспецифічна характеристика рефлексії загалом¹².

Відношення рефлексивного поглинання, постаюче як статичний еквівалент рефлексивного виходу, дозволяє нам відмовитися від принципу “ізолюваного загального індивіда” і розглядати рефлексивне відношення безпосередньо як *вид кооперації* між різними індивідами і, відповідно, як вид кооперації між різними діяльностями. Тепер суть рефлексивного відношення полягає вже не в тому, що та чи інша особа виходить “із себе” і “за себе”, а в тому, що розвивається діяльність, створюючи все більш складні кооперативні структури, засновані на принципі рефлексивного поглинання. Водночас ми отримуємо можливість навіть власне рефлексивний вихід окремого ізолюваного індивіда розглядати тим самим способом – як утворення *рефлексивної кооперації* між двома “діяльнісними позиціями” або “місцями”.

Проте для того щоб дві діяльності – рефлексивна і рефлектуюча – могли виступити в кооперації одна з одною як рівноправні і рядоположні, потрібно, щоб між ними встановилися ті чи інші *власне кооперативні* зв'язки діяльності і були вироблені відповідні їм організованості матеріалу. Це можуть бути суто практичні або інженерно-методичні виробничі зв'язки, що полягають у передачі продуктів однієї діяльності як висхідного матеріалу чи засобів в іншу діяльність; це можуть бути власне теоретичні, ідеальні зв'язки об'єднання та інтеграції засобів діяльності, об'єктів, знань і т. п. при обслуговуванні якої-небудь третьої діяльності (див. [21, с. 62–84]); який саме із цих зв'язків буде встановлений – у даному контексті для нас не важливо, але значуще те, що якийсь із цих зв'язків має виникнути,

адже без цього неможлива жодна кооперація. І ця вимога відразу створює масу утруднень, а до суті навіть парадоксальну ситуацію.

4. ОСНОВНИЙ ПАРАДОКС РЕФЛЕКСИВНОЇ КООПЕРАЦІЇ: НЕМОЖЛИВІСТЬ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ. СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ

В найзагальнішому вигляді суть названого парадоксу полягає у тому, що рефлексивний вихід (або, що те ж саме, відношення рефлексивного поглинання) перетворює початкову діяльність навіть не в об'єкт, а просто в *матеріал* для рефлектуючої діяльності. Рефлектована і рефлектуюча діяльності не рівноправні, вони перебувають на різних рівнях ієрархії, в них різні об'єкти, різні засоби, вони обслуговуються різними за типом знаннями, і через усі ці відмінності між обома такими діями не може бути ніякого порозуміння і ніякої комунікації у повному сенсі цього слова.

І справді, уявимо собі, що індивід, котрий перебуває у зовнішній позиції, описує те, що відбувається перед ним, у тому числі й різні елементи першого індивіда – його об'єкти, дії, засоби, цілі тощо, всіх їх позначає відповідними словами, потім передає свій опис у вигляді повідомлення першому індивіду. Текст повідомлення прориває межу між рефлектуючою і рефлектованою діяльностями; створений у другій, рефлектуючій діяльності, він виявляється тепер елементом першої, рефлектованої. Перша особа отримує повідомлення, має його зрозуміти і використати “наявне” в ньому знання у своїй діяльності. Але зрозуміти – це означає перш за все відновити смисл повідомлення, виділити зафіксований у ньому об'єкт і “взяти” їх у такому ракурсі й у таких відношеннях, у яких їх брав другий індивід (див. із цього приводу [27; 22; 23; 24, с. 545–576]). Неважко підмітити, що в умовах, які ми задали самою схемою рефлексивного виходу, це неможливо, або ж, принаймні, надзвичайно важко: перший індивід здійснює іншу діяльність,

¹² Остання характеристика одержує свої смисли і значення рефлексії тільки через першу, її базову характеристику, і сама собою не містить нічого специфічно рефлексивного. Якщо ми правильно розуміємо Гегеля, то саме це він мав на увазі, коли увів поняття про *зовнішню рефлексію* і пояснював її як суто формальну дію: “І мисленева рефлексія, оскільки вона поводить як зовнішня, рівним чином беззастережно виходить з деякого даного, неприйнятного їй безпосереднього, і розглядає себе як лише формальна дія, котра одержує зміст і матерію ззовні, а сама по собі є лише зумовлений останньою рух” [Гегель, 1, т. 5, с. 474]. Взагалі було б цікавим і повчальним, хоча б у плані аналізу мови діалектики, розглянути гегелівські визначення рефлексії з погляду запропонованих нами схем і моделей.

аніж другий, має іншу картину всієї ситуації і по-іншому уявляє собі всі її елементи; більше того, вони ще й реально є для нього іншими, ніж для другого діяча, а тому всі слова і всі висловлювання отриманого ним повідомлення він буде (і повинен) розуміти інакше, аніж їх розуміє другий, – з іншим смислом та з іншим змістом.

Єдина можливість для першого індивіда точно й адекватно осягнути смисл, закладений у повідомленні другого індивіда, – це стати на його “точку зору”, прийняти його діяльну позицію. Однак це, як легко здогадатися, буде вже зовсім штучна трансформація, яка порушує природні та необхідні умови утвореної ситуації спілкування: за звичних обставин, що описуються пропонованою схемою, перехід першого індивіда на позицію другого буде означати його відмову від своєї власної діяльності і своєї власної професійної позиції. Кооперації як такої знову не вийде.

Викладені прості міркування відразу нагтовхують на запитання: а чи немає такого шляху і способу розуміння, котрий би дозволив першому індивіду відновити справжній смисл, закладений у повідомленні другим, і при цьому зберегти свою власну діяльну позицію і свою “точку зору”? Це запитання тим більше виправдане, адже у практиці спілкування ми безсумнівно зустрічаємося з такими випадками і тепер важливо відшукати для них теоретичну модель.

На наш погляд, такий шлях і спосіб розуміння можливий та зустрічається лише у тих випадках, коли перший індивід володіє повно особливими і специфічними засобами розуміння, які дозволяють йому, приблизно кажучи, поєднати обидві позиції й обидві точки зору, “бачити” і знати те, що “бачить” і знає другий, й одночасно із цим те, що повинен “бачити” і знати він сам; у найпростішій ситуації індивід повинен мати таке уявлення про обставини і про всі їх об’єкти, котре *механічно* поєднує уявлення першого і другого, але водночас дає змогу розмежувати їх; у більш складних випадках це будуть уявлення “конфігураторного типу”, що об’єднують різні “проекції” (див. [26; 7]), але завжди це повинні бути спеціальні засоби і комплексні уявлення,

опрацьовані задля поєднання різних “точок зору” і різних діяльнських позицій. А доти, доки таких засобів та уявлень нема, перший індивід завжди стоїть перед дилемою: він повинен відмовитися або від знань та уявлень, трансльованих йому другим, рефлектуючим індивідом, або ж від своєї власної діяльнської позиції і зумовлених нею уявлень.

Таким чином, рефлексія, описана нами як рефлексивний вихід чи рефлексивне поглинання, виявляється *суто негативною, повно критичним і руйнівним зв’язком*; щоби стати позитивним творчим механізмом, вона повинна ще доповнити себе якоюсь *конструктивною процедурою*, котра породжує умови і засоби, потрібні для об’єднання рефлектованої і рефлектуючої діяльностей у рамках справжньої кооперації, причому будь-якого типу – практичного, теоретичного чи інженерно-методичного. І лише тоді ми отримуємо цілісний механізм, котрий забезпечує створення нових організаційних діяльностей та їх розвиток.

Якщо говорити про науку і наукові знання, то головними тут стають проблеми організації таких наукових предметів, які могли б постійно зніматися, “сплющувати” рефлексію, тобто поєднувати знання, онтологічні картини, моделі, засоби і т. ін., одержані в рефлектованій і рефлектуючій позиціях. І саме це, як відомо, породило специфічне коло логічних і методологічних проблем, що визначали розвиток теоретичної логіки у XVIII й у першій половині XIX ст.

Така постановка питання примушує нас заглиблюватися у більш детальний аналіз зв’язку рефлексії та поєднуваних нею діяльностей. Не маючи нагоди проводити цей аналіз систематично, ми вкажемо лише на декілька найважливіших моменти, що задають, як нам видається, вельми цікаві напрямки дослідження.

Об’єднання рефлектованої і рефлектуючої позицій може здійснюватися або *на рівні свідомості* – випадок, який найбільше обговорювався у філософії, – або *на рівні логічно нормованого знання*. В обох випадках об’єднання може проводитися або на основі *засобів рефлектованої позиції* – тоді говорять про *запозичення* і про *запозичену позицію* ([Левфевр, 6, с. 14–16]¹³), або ж на засадах спеці-

¹³ “Хоча свідомість звільнилася від першого стану, вона все ж таки може вільно в нього повертатися. Вона може стати такою, коли її причинність полягає тільки у самотутті. Це повернення відоме всім на ім’я “увага”. До першого буття, яке продовжує існувати, не поглинаючи цілком буття свідомості, додалося друге, володарююче над першим. Це друге, раз з’явившись, не може бути знищено, але воно вільно може знову віддаватися першому...” [Фіхте, 13, с. 14].

фічних засобів *рефлектуючої позиції* – тоді ми говоримо про *рефлексивний підйом* рефлектованої позиції (див. [23; 24, с. 545–576]).

Коли рефлектуюча позиція виробляє свої специфічні знання, але при цьому не має ще своїх специфічних і зовні виражених засобів і методів, то ми говоримо про *сміслову* (або *допредметну*) *рефлексію*. Якщо ж рефлектуюча позиція виробила і зафіксувала свої особливі засоби і методи, знайшла їм відповідну онтологію і, отже, організувала їх в особливий науковий предмет, то говоримо про “предметну рефлексію”¹⁴.

Кожний з цих напрямків зв’язку та організації знань характеризується своєю особливою логікою і методами аналізу. Причому одні способи і форми зв’язку зберігають специфіку рефлексивного відношення, себто віднесеність знань до певних “здібностей” чи “джерел” пізнання (в термінології Канта), до певних видів діяльності і до предметів (у нашій власній термінології), а інші, навпаки, абсолютно стирають і знищують усякі сліди рефлексивного відношення¹⁵. Але це все питання, які потрібно обговорювати у спеціальних роботах.

Хоча все тут висловлене повинне розглядатися швидше як натяк на величезну сферу проблем, ніж як опис чи розробка якихось засобів і генетичних принципів аналізу діяльності, цього буде достатньо, щоб зрозуміти перспективи використання ідеї рефлексивних відношень при аналізі типів знань, їх місця у діяльності, а також принципів розвитку знань, багато в чому автономних від розвитку діяльності.

Насамкінець ще раз підкреслимо: якщо тепер виокремити і розглянути стосовно рефлексії *проектні завдання розвитку науки*, то головною проблемою імовірно стане організація наукових предметів, які могли б завдяки своєму іманентному руху постійно зніматися, “сплющувати” рефлексію, тобто поєднувати знання, онтологічні картини, моделі, мови і т. ін., отримані у рефлектованій і рефлектуючій позиціях. Саме це завдання постало досить давно, але інтенсивна робота з його

вирішення розпочалася лише з другої половини XVIII століття (на наш погляд, саме вона породила специфічне коло логічних і методологічних проблем, що визначили основні напрямки розвитку теоретичної логіки у XVIII і XIX століттях) і донині не дала вагомих результатів; що ж стосується *усвідомлення* цієї проблеми, то до нього прийшли лише останнім часом. Однак саме це першочергово і є підставою ефективного поступу вперед у подальшому.

1. Гегель Г.В.Ф. Наука логики // Сочинения. – Т. 5-6. – М., 1937.

2. Генисаретский О.И. Опыт моделирования представляющей и рефлектирующей способностей сознания // Всесоюзный симпозиум по кибернетике. – Тбилиси, 1968.

3. Кант И. Критика чистого разума. – СПб., 1907.

4. Лейбниц Г. Новые опыты о человеческом разуме. – М.-Л., 1936.

5. Лефевр В.А. О самоорганизующихся и саморефлексивных системах и их исследовании // Проблемы исследования систем и структур. – М., 1965.

6. Лефевр В.А. Конфликтующие структуры. – М., 1967.

7. Лефевр В.А. О способах представления объектов как систем // Философские проблемы современного естествознания. – Вып. 14. – К., 1969.

8. Локк Дж. Избранные философские произведения. – Т. 1. – М., 1960.

9. Мамардашвили М.К. Формы и содержание мышления (к критике гегелевского учения о формах познания). – М., 1968.

10. Рефлексия // Филос. словарь. Philosophisches Wörterbuch. – М., 1961.

11. Рефлексия // Филос. энцикл. – Т.4. – М., 1967.

12. Розин В.М. Семиотический анализ знаковых средств математики // Семиотика и восточные языки. – М., 1967.

13. Фихте И.Г. Факты сознания. – СПб., 1914.

14. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. – М., 1964.

14а. Щедровицкий Г. П., Садовский В.Н. К характеристике основных направлений исследования знака в логике, психологии и языкознании. Сообщения I–III // Новые исследования в педагогических науках. – Вып. 2, 4, 5. – М., 1964–1965.

15. Щедровицкий Г.П. Об исходных принципах анализа проблемы обучения и развития в рамках теории деятельности // Обучение и развитие. Материалы

¹⁴ Точніше, потрібно б було говорити про рефлексію, яка *заспокоїлася у предметі*, адже тут стираються всі сліди його рефлексивного походження, тому і подальший розвиток предмета може відбуватися без допомоги і посередництва знань, отримуваних у запозиченій позиції; сама рефлектована діяльність перетворюється при цьому на “чисту” практику, відірвану від яких-небудь процедур добування знань.

¹⁵ Хорошим прикладом принципів, що зберігають рефлексивне відношення у знаннях, можуть бути, по-перше, *принцип подвійного знання* (див. [14; 24, с. 175–178; 16; 24, с. 474–476]), а по-друге, *принцип і схеми конфігурування* (див., наприклад [14; 24, с. 155–196; 26; Лефевр, 6, с. 4–11]).

к симпозиуму. – М., 1966.

16. Щедровицкий Г.П. Заметки о мышлении по схемам двойного знания // Материалы к симпозиуму по логике науки. – К., 1966.

17. Щедровицкий Г.П. О методе семиотического исследования знаковых систем // Семиотика и восточные языки. – М., 1967.

18. Щедровицкий Г.П., Дубровский В.Я. Научное исследование в системе “методологической работы” // Проблемы исследования структуры науки. – Новосибирск, 1967.

19. Щедровицкий Г.П., Розин В.М. Концепция лингвистической относительности Б.Л. Уорфа и проблемы исследования “языкового мышления” // Семиотика и восточные языки. – М., 1967.

20. Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований (методологический анализ) // Педагогика и логика. – М., 1968.

21. Щедровицкий Г.П. Методологический смысл проблемы лингвистических универсалий // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969.

22. Щедровицкий Г.П. Структура знака: смыслы и значения // Проблемы лексикологии. – Мн., 1973.

23. Щедровицкий Г.П. Смысл и значение // Проблемы семантики. – М., 1974.

24. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М.: Шк. культ. полит., 1995. – С. 155–196.

25. Husserl E. Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. – Bd. 1. – Haag, 1950.

26. Schedrovitsky G.P. Configuration as a method of construction of complex knowledge // Systematics. – Vol. 8. – 1971. – № 4.

27. Stschedrowitzky G.P. Die Struktur des Zeichens: Sinn und Bedeutung // Ideen des exakten Wissens. Wissenschaft und Technik in der Sowjetunion. – 1972. – № 12.

АНОТАЦІЯ

Щедровицький Георгій Петрович.

Рефлексія.

На основі критичного переосмислення філософських трактувань рефлексії, що мали місце в історії інтелектуальної думки (Платон, Аристотель, Локк, Ляйбніц, Фіхте, Гегель та ін.), а також авторських напрацювань у методологічно оновленому осмисленні цієї проблематики, ставиться завдання детально розглянути рефлексію в контексті діяльності у двох аспектах її вивчення: а) як процесу та особливої структури і б) як принципу розгортання схем діяльності. Для її вирішення обґрунтована *ідея кооперації діяльності* та запропонована схема такого кооперативного зв'язку як базова “рамка” для пояснення усіх специфічних проявів рефлексії. Доведено, що головна умова *рефлексивного виходу* полягає в тому, що особа повинна вийти із колишньої позиції діяча і перейти в нову – *рефлексивну – позицію*, тобто зовнішню як щодо вже виконаних діяльностей, так і стосовно майбутньої, проєктованої. Воднораз суть рефлексивного відношення полягає у розвитку двох рядоположних діяльностей – рефлексивної і рефлексуючої, котрі й утворюють за певних обставин організованість

рефлексивної кооперації. Сформульовано основний парадокс останньої: співпраця у сфері пізнавальної творчості зовні є цілком доступною, проте, зважаючи на різні ієрархічні побудови, об'єкти, засоби і типи придатного знання, між діячами рефлексивного і рефлексуючого спрямування не може бути ніякого розуміння й відтак конструктивної комунікації. Різноманітні аргументовано, що до способів подолання цього парадоксу належать два шляхи налагодження розуміння зусиль між названими діячами: або коли вони повно володіють особливими засобами розуміння, або виробляють комплексні уявлення “конфігураторного типу” про об'єкт, які об'єднують його різні знанняві проєкції. У підсумку висновується, що саме так уможливується дія механізму рефлексивного поглинання або виходу, який у поєднанні з логіко-методологічною процедурою конфігурування взаємодоповнює ресурси розвитку смислової і предметної видів рефлексії.

Ключові слова: рефлексія, теоретична діяльність, самопізнання, дух, знання, мислення, науковий аналіз, теорія діяльності, об'єкт пізнання, науковий предмет, схема діяльності, конфігурування, кооперація, рефлексивний вихід, рефлексивні знання, рефлексивна позиція, відношення рефлексивного поєднання, рефлексивна кооперація, рефлексивна і рефлексуюча діяльності, текст повідомлення, діяльнисна позиція, спілкування, смисл, порозуміння, смислова і предметна рефлексії, розвиток науки.

АННОТАЦИЯ

Щедровицкий Георгий Петрович.

Рефлексия.

На основании критического переосмысления философских трактовок рефлексии, что имели место в истории интеллектуальной мысли (Платон, Аристотель, Локк, Лейбниц, Фихте, Гегель и др.), а также авторских наработок в методологически обновленном осмыслении этой проблематики, ставится задание подробно рассмотреть рефлексиию в контексте деятельности в двух аспектах ее изучения: а) как процесса и особенной структуры и б) как принципа развертывания схем деятельности. Для ее решения обоснована *идея кооперации деятельности* и предложена схема такой кооперативной связи как базовая “рамка” для объяснения всех специфических проявлений рефлексии. Доказано, что главное условие *рефлексивного выхода*, заключается в том, что лицо должно выйти из прежней позиции деятеля и перейти в новую – *рефлексивную – позицию*, то есть внешнею как относительно уже выполненных деятельностей, так и относительно будущей, проектируемой. Одновременно суть рефлексивного отношения состоит в развитии двух рядоположных деятельностей – рефлексивной и рефлексивной, которые и образуют при определенных обстоятельствах организованность *рефлексивной кооперации*. Сформулирован основной парадокс последней: сотрудничество в сфере познавательного творчества внешне является вполне доступным, однако, ввиду разных иерархических построений, объектов, средств и типов пригодного знания,

между деятелями рефлектируемого и рефлектирующего направлений не может быть никакого понимания и, следовательно, конструктивной коммуникации. Разносторонне аргументировано, что к способам преодоления этого парадокса принадлежат два пути налаживания понимающих усилий между названными деятелями: либо когда они совершенно владеют особыми средствами понимания, либо производят комплексные представления “конфигураторного типа” об объекте, которые объединяют его разные знаниевые проекции. В итоге подытоживается, что именно так делается возможным действие механизма рефлексивного поглощения или выхода, который в сочетании с логико-методологической процедурой конфигурирования взаимодополняет ресурсы развития смысловой и предметной видов рефлексии.

Ключевые слова: рефлексия, теоретическая деятельность, самопознание, дух, знание, мышление, научный анализ, теория деятельности, объект познания, научный предмет, схема деятельности, конфигурирование, кооперация, рефлексивный выход, рефлексивное знание, рефлексивная позиция, отношение рефлексивного соединения, рефлексивная кооперация, рефлектируемая и рефлектирующая деятельности, текст сообщения, деятельностная позиция, общение, смысл, понимание, смысловая и предметная рефлексии, развитие науки.

ANNOTATION

Shchedrovitskiy Georgiy.

Reflection.

Based on a critical rethinking of philosophical interpretations of reflection that have taken place in the history of intellectual thought (Plato, Aristotle, Locke, Leibniz, Fichte, Hegel, etc.), and also author's developments in methodologically renewed understanding of this issue, the task is to examine in details reflection in the context of two aspects of its studying: a) as a process and a special structure and b) as a principle of deployment schemes of activity. To solve it, a grounded idea of cooperation and the proposed scheme of such cooperative communication like basic “frame” for an explanation of all the specific mani-

festations of reflection. It is proved that the main condition of reflexive release is that the person should get out of the previous position of the figure and move to a new one – reflective – a position that is on the outside is already performed activities and for future, projected. At the same time the essence of reflective relationship is to develop two one order activities - reflexive and reflective that form in certain circumstances organization of reflexive cooperation. The basic paradox of the last one is formulated: cooperation in the field of cognitive creativity outside is quite affordable however because of the different hierarchical construction, objects, equipment and types of suitable knowledge between actors of reflective direction can be no understanding and therefore constructive communication. Versatile argued that there are two ways of establishing efforts of understanding between these figures that belongs to method of solution of this paradox: either when they have full special means of understanding or product complex idea of “configurative type” about object that combine its different knowledge projections. As a result we have a conclusion that the action of mechanism of reflexive absorption or release becomes possible which in combining with logical and methodological procedure of configuring complementary resources developing semantic and substantive types of reflection.

Key words: reflection, theoretical work, self-knowledge, spirit, knowledge, thinking, scientific analysis, theory of activity, object of knowledge, scientific object, scheme of activity, configuration, cooperation, reflexive release, reflexive knowledge, reflexive position, relation of reflexive combination, reflexive cooperation, reflexive activity, text of messages, activity position, communication, meaning, understanding, meaningful and substantive reflection, science development.

Друкується за виданням:
Щедровицький Г.П. Избранные труды /
Георгий Петрович Щедровицкий. –
М.: Шк. культ. полит., 1995. – С. 485–495.

Переклад професора Анатолія В. Фурмана.

Надійшла до редакції 17.12.2014.